

بررسی روابط سازمان پرورش افکار و کمیسیون رادیو

(۱۳۱۷-۱۳۲۰ش)

محمد مهدی مرادی خلج*

دانشیار گروه تاریخ دانشگاه شیراز

خلیل حقیقی

دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی واحد بین‌المللی دانشگاه شیراز

(از ص ۱۹۳ تا ۲۱۲)

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۲/۱۶؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۲/۱۵

علمی-پژوهشی

چکیده

سقوط قاجاریه و برآمدن حکومت پهلوی، سرآغاز تحولات مهمی در ایران شد. این تحولات متأثر از شرایط داخلی و خارجی گوناگون بود. در این میان، حکومت پهلوی با استفاده از ایدئولوژی ملی‌گرایی و بهره‌وری نسبی از تکنولوژی روز جهان، به دنبال توجیه مبانی حکومت خود برآمد؛ به همین منظور، سازمان پرورش افکار، در ۱۳۱۷ش در ایران تأسیس شد تا مهم‌ترین نهاد برای طراحی و اجرای سیاست‌های تبلیغاتی حکومت پهلوی شود. در میان کمیسیون‌های آن سازمان، کمیسیون رادیو با راه‌اندازی رادیو در ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شد. این کمیسیون مأموریت داشت تا با تنظیم برنامه‌های منظم به نشر اخبار و سخنرانی‌ها و موسیقی در شهرها اقدام کند. پرسشی که در این زمینه مطرح است، این است که روابط سازمان پرورش افکار و کمیسیون رادیو به چه صورت بوده است؟ در این مقاله سعی شده است با استفاده از اسناد و منابع تاریخی و با روش توصیفی-تحلیلی ضمن بررسی روابط دوجانبه سازمان پرورش افکار و رادیو، نمونه‌های متعددی از تأثیر شکل‌گیری رادیو در جامعه ایران واکاوی شود. در بررسی روابط سازمان پرورش افکار و کمیسیون رادیو، می‌توان نتیجه گرفت که این کمیسیون به‌عنوان مجری و گسترش‌دهنده سیاست‌های سازمان پرورش افکار، به تولیدات هنری، ادبی، پرورش موسیقی‌دانان، گویندگان و در پی آن ترویج افکار ملی‌گرایانه در جامعه ایران برای تثبیت حکومت پهلوی اقدام می‌کرد.

واژه‌های کلیدی: افکار عمومی، حکومت پهلوی، اخبار، سازمان پرورش افکار، کمیسیون رادیو.

۱. مقدمه

تاریخ معاصر ایران شاهد تحولات گوناگونی بوده است؛ از جمله این تحولات، سقوط سلسلهٔ عشیره‌ای قاجاریه است. با سقوط قاجاریه، حکومت نظامی‌گرای پهلوی از نخستین سال شکل‌گیری خود، به‌منظور نوین‌سازی جامعهٔ سنتی ایران از هیچ اقدامی فروگذار نکرد. اگرچه این حکومت فاقد مشروعیت سنتی مذهبی و همچنین اصالت قبیله‌ای همانند حکومت‌های قبل از خود بود، اما با تصویب مجلس، دارای مشروعیت نوین و قانونی شد. وقتی تغییر قدرت از قاجاریه به پهلوی تصویب شد، رضاشاه سعی کرد این موضوع را همانند کشورهای ملی‌گرای اروپایی، در ایران تبلیغ و گسترش دهد؛ لذا مؤسسات تبلیغی^۱ و فرهنگی گوناگون، مأموریت اجرای سیاست‌های توجیه‌گرانهٔ پهلوی را برای نیل به این مقصود برعهده گرفتند.

در پیوند با این موضوع، مشهورترین مؤسسات تبلیغی فرهنگی به‌عنوان پیش‌زمینهٔ سازمان پرورش افکار، همچون انجمن آثار ملی ایران در ۱۳۰۱ش برای معرفی مفاخر و ساخت ابنیهٔ بزرگان تشکیل شد. دایرهٔ تنویر افکار عامه در ۱۳۱۰ش همکار وزارت معارف در نظارت بر متون درسی و برنامهٔ آموزشی مدارس شد. فرهنگستان زبان فارسی در ۱۳۱۴ش با هدف پالودن زبان فارسی از لغات بیگانه رونق یافت. مؤسسهٔ وعظ و خطابه در ۱۳۱۵ش برای پرورش وعاظ حکومتی سامان یافت. سرانجام نیز سازمان پرورش افکار در ۱۳۱۷ش با ادعای مبارزه با خرافات و افزایش غرور ملی، فعالیت همه‌جانبه‌ای برعهده گرفت. سازمان پرورش افکار که گستردگی و حوزهٔ فعالیت متنوعی داشت، کمیسیون‌های شش‌گانه‌ای را نظارت می‌کرد؛ یکی از کمیسیون‌های مهم آن، رادیو بود. حال پرسشی که در این زمینه وجود دارد، این است که روابط سازمان پرورش افکار و کمیسیون رادیو به چه صورت بوده است؟ نگارندگان در این مقاله سعی دارند با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و رجوع به اسناد تاریخی پرسش مدنظر را پاسخ گویند.

در بررسی پیشینهٔ این تحقیق، تنها کتاب بابک دربیگی با عنوان *سازمان پرورش افکار* (۱۳۸۲) به‌صورت کلی اطلاعات مختصری در این زمینه ارائه داده است، اما این پژوهش قصد دارد به‌صورت دقیق‌تری روابط دوجانبهٔ سازمان پرورش افکار و رادیو را واکاوی کند؛ به همین علت ضروری می‌نماید تا مروری کوتاه به سابقهٔ ورود رادیو به ایران صورت گیرد تا از این طریق زمینهٔ تاریخی مدنظر این پژوهش روشن شود.

۲. پیشینه تأسیس رادیو

رادیو مانند دیگر وسایل ارتباطی، با تأخیر زیاد به ایران راه یافت (مختاری اصفهانی، ۱۳۸۹: ۱۵). مطبوعات، نخستین مشوقان پیدایش رادیو در ایران بودند؛ نخستین مقاله را در این زمینه *تحفة الادب* با مدیریت بنان زاده و ادیب الممالک در ۱۳۰۳ش با عنوان «عصر بیسیم» به چاپ رساند (جاوید، ۱۳۸۶: ۱). شایان ذکر است که ایستگاه بی سیم پهلوی در ۱۳۰۵ش افتتاح شد (مختاری اصفهانی، ۱۳۸۹: ۱۵). در ادامه، مجله *پرنشهر* در شماره هفتم خود با قلم فردی به نام فرهاد و در پی آن از ۱۳۰۴ش روزنامه *تخت جمشید* با مدیریت میرزاعلی محمد شیرازی در زمینه رادیو مطالبی منتشر کردند (جاوید، ۱۳۸۶: ۱). در پی این زمینه سازی و هدیه رادیویضبط به رضاشاه از سوی آلمان در ۱۳۰۶ش و ارایه لایحه تأسیس رادیو به مجلس در ۱۳۰۷ش به دست میرزاعبدالحسین دیبا، وکیل الملک و محاسب دربار، توجه دولت برای استفاده از این اختراع جدید افزایش یافت (رحمانیان، ۱۳۹۴: ۲۴). در ادامه نیز براساس پیگیری برای تهیه امکانات راه اندازی رادیو در ۱۳۱۶ش و دستور شاه به شوکت الملک علم، وزیر پست و تلگراف، اگرچه از رادیو اطلاعی نداشت (دربگی، ۱۳۸۲: ۲۷۹)، برای خرید تجهیزات، روند شکل گیری این نهاد شدت گرفت و بهره برداری از رادیو تقریباً با سازمان پرورش افکار در ۱۳۱۷ش روند اجرایی سریع تری یافت. اساسنامه مورد نیاز رادیو در ۱۳۱۷ش تهیه و تصویب شد (مختاری اصفهانی، ۱۳۹۴: ۳۵۱-۳۵۲) و بدین ترتیب، رادیو تهران در ۱۳۱۹ش کار خود را آغاز کرد.

۳. سازمان پرورش افکار

۳-۱. ساختار سازمان

اسناد برج مانده از سازمان پرورش افکار از ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۰ش، نشان می دهد که در رأس ساختار اداری آن، هیئت مرکزی در تهران قرارداد داشت؛ مسئولیت این هیئت بر عهده اسماعیل مرآت بود (دلفانی، ۱۳۷۵: ۲). تعیین خط مشی، گنجاندن دیدگاه ها و سیاست های حکومت، نظارت بر عملکرد کمیسیون ها و گزارش به نخست وزیر بر عهده هیئت مرکزی بود (همان: ۳۶-۳۷). دبیرخانه مسئول امور اداری بود که حسین فرهودی آن را مدیریت می کرد. علاوه بر هیئت مرکزی و دبیرخانه، کمیسیون های شش گانه سازمان پرورش افکار عبارت بودند از: ۱. سخنرانی با مدیریت مظفر اعلم، مسئول برنامه ریزی در برپایی سخنرانی ها؛ ۲. موسیقی با مدیریت غلامحسین مین باشیان، مروج موسیقی مهیج و ملی؛ ۳. مطبوعات با مدیریت محمد حجازی، اصلاح و چاپ نشریات؛ ۴. نمایش با مدیریت سیدعلی نصر، آموزش نمایش؛ ۵. رادیو با مدیریت محمود بدر، تنظیم برنامه منظم برای

انتشار اخبار؛ ۶. تألیف کتب درسی با مدیریت غلامحسین رهنما که مسئولیت اصلاحاتی در کتب درسی مدارس را برعهده داشت (همان). اعضای آن سازمان از دانشگاه، چند مدیر دبیرستان، رئیس آموزش سالمندان، رئیس اداره پیشاهنگی و رئیس اداره راهنمایی نامه‌نگاری بود که با صلاحدید دولت امکان پیوستن افراد بصیر در آن وجود داشت (دلفانی، ۱۳۷۵: ۱ و دربیگی، ۱۳۸۲: ۱۶۳). بودجه یک میلیون ریالی آن جزو بودجه وزارت فرهنگ بود. نخست‌وزیر به‌عنوان ریاست پرورش افکار، خطوط کلی این سازمان را تعیین می‌کرد (معرفی رادیو، ش ۲۹۱/۲۶۶۸).

۳-۲. اهداف سازمان

باتوجه به ساختار اداری سازمان پرورش افکار، دولت پهلوی اهداف مهمی برای آن سازمان در نظر گرفته بود که از جمله می‌توان به مبارزه با خرافات، تربیت مردم، افزایش غرور ملی و پرورش حس میهن‌پرستی اشاره کرد (صدیق، ۱۳۴۹: ۳۷). به‌علاوه، از دیدگاه متین دفتری، پایه‌گذار سازمان پرورش افکار، نقش مهم و خلاصه‌مأموریت آن مبارزه برای تقویت روح ملت ایران بود (دربیگی، ۱۳۸۲: ۱۴۲). او همچنین به پیشرفت فکری توده مردم اشاره می‌کند (صفایی، ۱۳۸۳: ۲۸)؛ زیرا تشکیل پرورش افکار از سوی دولت علاقه‌مندی به فرهنگ عمومی را نشان می‌داد (دربیگی، ۱۳۸۲: ۱۴۰). در ادامه این روند، با بررسی برنامه‌های اجرایی کمیسیون‌های مختلف، از جمله رادیو، شواهد متعددی از اجرای هم‌زمان اهداف یادشده برای ایجاد تغییر در شرایط زندگی اجتماعی و نوین‌سازی با الگویی حکومتی صورت می‌گرفت.

۴. کمیسیون رادیو و اهداف آن

همان‌طور که در تشریح اجزای سازمان پرورش افکار گفته شد، رادیو یکی از کمیسیون‌های آن بود. این کمیسیون باتوجه به ظهور فناوری‌های جدید، برای دولت اهمیت یافت. بر همین اساس، رادیو مأموریت داشت تا برنامه‌ای تنظیم کند و بعد از تصویب دولت، برای انتشار اخبار منظم و نطق‌ها و پخش موسیقی و نصب بلندگو در میادین، اقدامات لازم را انجام دهد (دلفانی، ۱۳۷۵: ۲). شایان ذکر است که در فاصله زمانی تشکیل پرورش افکار و راه‌اندازی رادیو، با دخالت شاه، فعالیت رادیو به‌کندی پیش می‌رفت، اما با ورود متین دفتری، طرح تصویب‌شده رادیو دنبال و فعالیت آن از ۱۳۱۹ش شروع شد. از نظر ماهیت، فعالیت رادیو با دو کمیسیون دیگر موسیقی و سخنرانی ارتباط نزدیکی برقرار کرد (رحمانیان، ۱۳۹۴: ۲۴۶). این کمیسیون همچنین دچار تغییرات مدیریتی

شد؛ در اولین مرحله، مسئولیت آن به شوکت‌الملک علم، وزیر پست و تلگراف سپرده شد (قانعی، ۱۳۹۱: ۳۴۶) و سپس امیر خسروی، وزیر دارایی،^۲ جایگزین او شد (دلفانی، ۱۳۷۵: ۱۱). در ادامه برای مدتی نیز محمود بدر برای این مسئولیت انتخاب شد. شرایط سیاسی و فرهنگی کشور در این تغییرات مؤثر بود. برنامه‌های رادیو شامل اخبار، برنامه‌های کشاورزی، بهداشتی، ورزشی، تاریخی، موسیقی و سرودهای شاهنشاهی بود (تهامی‌نژاد، ۱۳۷۹: ۸۵). به علت گستردگی فعالیت رادیو، عیسی صدیق اداره تبلیغات و خبرگزاری پارس را که قبلاً در وزارت امور خارجه فعال بود و همچنین رادیو را که در وزارت پست و تلگراف قرارداشت، برای تأسیس اداره تبلیغات تجمیع کرد. مشکلات رادیو زیاد بود؛ زیرا تهیه اخبار به خبرگزاری پارس مربوط می‌شد و گفتار و اخبار زیر نظر اداره نگارش وزارت کشور قرارداشت. این پراکندگی با سخت‌کوشی عیسی صدیق برای مدتی کوتاه رفع شد (کاو، ۱۳۸۷: ۶۸)، اما دامنه تغییرات،^۳ دوباره اداره انتشارات و تبلیغات را از ۱۳۲۰ش ضمیمه وزارت فرهنگ کرد (همان: ۶۸) و اقدامات برای هماهنگی نتیجه‌بخش نبود.

راه اندازی رادیو تحول مهمی در زمینه تبلیغات پهلوی به‌وجود آورد؛ زیرا حکومت با این اقدام، توانست اهداف متنوعی را دنبال کند. از برخی منابع و خاطرات برجای‌مانده از متین دفتری استنباط می‌شود که هدف اصلی از راه‌اندازی رادیو، کمک به وضعیت آموزش مردم و استفاده از آن به‌عنوان یکی از ضرورت‌های زندگی بود (دربیگی، ۱۳۸۲: ۲۹۴ و عاقلی، ۱۳۷۱: ۱۰۸). هرچند تربیت مردم به همراه توسعه وحدت ملی (جاوید، ۱۳۸۶: ۱) از دیگر اهداف آن محسوب می‌شد، اما تقویت حس شاه‌دوستی و میهن‌پرستی برای استوارسازی بنای وحدت ملی و هدایت مردم به اطاعت از قانون، از دیگر اهداف مهم رادیو بود (مختاری اصفهانی، ۱۳۹۴: ۳۵۳). در مجموع، می‌توان اهداف رادیو را به دو قسمت تقسیم کرد: نخست، اهداف عمومی، برای آگاهی‌بخشی در حوزه فرهنگ عمومی و اصلاح زندگی که تا حدودی در این زمینه موفقیت‌هایی به‌دست‌آمد و دوم، اهداف کلان بود؛ از جمله توسعه سکولاریزم و تلاش برای تشکیل یک حزب سیاسی (دربیگی، ۱۳۸۲: ۱۴۴ و عاقلی، ۱۳۷۱: ۱۶۴) که هرچند در این زمینه توفیق چندانی حاصل نشد، اما بخشی از سیاست‌های تبلیغاتی حکومت در رادیو به اجرا درآمد (صفایی، ۱۳۸۳: ۱۲۸).

۵. رابطه رادیو و سازمان پرورش افکار

باتوجه به مطالب قبلی درباره ساختار سازمان پرورش افکار و رادیو، بررسی روابط آنها نیز ضروری می‌نماید. رابطه رادیو و سازمان پرورش افکار براساس حرکت فرهنگی حکومت

بود که القای فرهنگ دولتی را در جامعه از بالا به پایین دنبال می‌کرد (دریگی، ۱۳۸۲: ۱۴۳)؛ این رابطه به دو قسمت قابل تقسیم است: از یک سو رابطه اداری رادیو و سازمان مطرح بود؛ زیرا رادیو زیرمجموعه سازمان پرورش افکار بود و آن سازمان مدیر رادیو را انتخاب می‌کرد (اساسنامه پرورش افکار، ش ۲۹۷/۱۰۵۱؛ همراز، ۱۳۷۶: ۵۷ و دلفانی، ۱۳۷۵: ۲). از سوی دیگر، تعیین سیاست‌های کمیسیون رادیو را نیز سازمان برعهده داشت. شواهد نشان‌دهنده هم‌پوشانی فعالیت‌های رادیو و سازمان پرورش افکار در توسعه موسیقی، پخش اخبار، تبلیغ دستاوردهای حکومت، ارائه اطلاعات پزشکی، کشاورزی، تاریخی و عمومی، توسعه سکولاریزم، تأکید بر ملیت‌گرایی و وحدت فکری جامعه و تقویت روح ملت بود (دریگی، ۱۳۸۲: ۱۴۰-۱۴۱)، هرچند حکومت برای به‌حاشیه‌راندن مذهب از طریق سازمان پرورش افکار و رادیو موفقیتی نیز به‌دست‌نیامورد.

۶. رادیو و رشد سیاست‌های ناسیونالیستی سازمان پرورش افکار

هم‌زمان با شکل‌گیری پهلوی، شاهد رشد تفکرات ناسیونالیستی در جامعه ایران هستیم. دستگاه تبلیغی رادیو با توجه به سیاست‌های خود برنامه‌های مفصلی برای نهادینه‌کردن تفکرات ناسیونالیستی براساس عناصر آن چون زبان، نژاد و فرهنگ در ایران اجرا می‌کرد. بر همین اساس، رادیو از زمان شروع فعالیت آن در روز چهارشنبه ۴ اردیبهشت ۱۳۱۹ش، مصادف با تاج‌گذاری شاه، روزانه پانصد کلمه را برای توسعه ناسیونالیسم و مشروعیت پهلوی پخش می‌کرد (کاوه، ۱۳۸۷: ۶۷). بیشتر جنبه تبلیغی رادیو در آن زمان برای تحریک غرور ملی تنظیم شده بود (محبوبی اردکانی، ۱۳۶۸: ۸۹)؛ در همین روند، رادیو و سازمان پرورش افکار، براساس منویات حکومت تجربه ملت‌سازی را در عصر پهلوی پیگیری می‌کردند؛ که جزو نخستین نمونه‌های مهندسی‌شده طرح ناسیونالیستی در نیمه اول قرن بیستم در ایران بود (اکبری، ۱۳۹۱: ۳۴). در ادامه این سیاست، ملت‌گرایی با ترکیبی از ملت‌گرایی عصر پهلوی به همراه ناسیونالیسم رمانتیک و شه‌پدیری ایرانی، جایگاه ویژه‌ای در تبلیغات داشت (همان: ۳۸).

شایان ذکر است در برنامه‌های رادیویی، سخنرانانی چون ولی‌الله نصر، رضازاده شفق، و نویسندگان دیگر، بر معرفی شاه به‌عنوان ناجی ایران و نماد تفکر ناسیونالیسم با جنبه‌هایی از باستان‌گرایی تأکید داشتند. مخالفت با ناسیونالیسم و انجام اصلاحات، درهم کوبیده می‌شد (ایوانف، ۱۳۵۶: ۸۸). تفکر شاه‌دوستی و میهن‌پرستی وابسته به ناسیونالیسم، حتی در سرودهای پیشاهنگی مدنظر بود (موقر، ۱۳۱۸: ۷۰ و سیف‌پور فاطمی، بی‌تا: ۱). این سرودها از رادیو پخش می‌شد، اما فعالیت‌های تبلیغی پرورش افکار با خروج

شاه از کشور، جای خود را به اندیشه‌های چپ‌گرا داد (دولت‌آبادی، ۱۳۹۳: ۴۴) و اجرای برنامه‌ها با اشغال ایران در جنگ دوم دچار نوسانات زیادی شد. با وجود این، تحول مهم در رادیو آن بود که پخش برنامه‌های مذهبی و ملی-میهنی با وجود فعالیت‌های حکومت پهلوی در بی‌توجهی به آنها، عامل جذب شنوندگان داخلی و خارجی ایرانی به آن برنامه‌ها شده بود.

۷. رادیو و فعالیت‌های ایران‌شناسی

فناوری رادیو که از دوران پهلوی مورد استفاده قرار گرفت، در دو بُعد داخلی و خارجی، خدمات ایران‌شناسی خود را ارائه می‌داد؛ در بُعد داخلی، براساس نامه‌های وزارت کشور به بخشداری‌ها، شهرداری‌ها و بهداری‌ها دستور داده شد که اخبار مربوط به اقدامات از جمله فعالیت‌های عمرانی، بهداشتی، آمار کارمندی باشگاه هواپیمایی کشوری ایران و کارگاه‌هایی که در حوزه فرمانداری‌ها ایجاد شده بود را اعلام کنند (مصوبه اساسنامه کمیسیون رادیو، ش ۷۹/۱۴۵۳۳م). در بخشنامه دیگری از طرف وزیر کشور وقت (امضاء: ناخوانا) به فرمانداری قم، دستور داده شده است که شمه‌ای از جغرافیای تفصیلی گفته شود (درخواست ارسال گزارشات عام‌المنفعه به رادیو، ش ۱۳). این اطلاعات حاوی جغرافیای شهرستان‌ها به تفکیک بخش‌های تابعه، پستی و بلندی‌ها، راه‌ها، میزان فرآورده‌های کشاورزی و صنعتی، هنرهای محلی، تاریخچه شهرستان‌ها، تقسیمات ادارات، آداب و رسوم، آثار تاریخی و نویسندگان قابل‌اهمیت است. در دستورالعمل وزارت فرهنگ برای تهیه گفتارهای رادیویی، بر جزئیات جغرافیایی توجه شده است (بخشنامه وزارت کشور برای جمع‌آوری اطلاعات جغرافیایی، ش ۲۹۷/۴۱۵۱). در ادامه این اقدامات حکومت، در مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، علی شایگان بر معرفی جغرافیایی ایران تأکید دارد (۱۳۱۸: ۱۴۱). خان‌بابا بیانی در کتابچه *پرورش افکار و جغرافیا*، شناخت عوامل طبیعی و انسانی ایران را بررسی کرده است (۱۳۱۸: ۲-۳). وی به معرفی جمعیت‌های مهاجر به ایران اشاره می‌کند (همان: ۸). عباس اقبال در سخنرانی خود با عنوان «خدمات ایرانیان به تمدن عالم» با ارائه پیشینه‌ای از ایران در مقایسه با ملل فنیقی، چینی، مصری و یونانی؛ فعالیت‌های هنری، ساخت ابنیه در زمان عباسیان، کاغذسازی در سمرقند، مقابله با اقوام وحشی در شمال ایران، پایه‌گذاری هخامنشیان و ساسانیان را مطرح کرده است (آشتیانی، ۱۳۱۸: ۱۰-۱۴ و نیز ن.ک: آرین‌پور، ۱۳۷۴: ۱۱۶-۴۴۱). سعید نفیسی پیشرفت‌های عصر پهلوی، رفع اختلافات با همسایگان، تحکیم مبانی استقلال کشور، تغییر اوضاع اداری و پیشرفت علوم را مهم می‌داند (۱۳۱۸: ۸-۹ و ۱۴-۱۵).

این برنامه‌ها به همراه اخبار، زمینه معرفی وجوه ایران را که شامل اطلاعات جغرافیایی و تاریخی می‌شد، براساس الگویی ناسیونالیستی مهیا می‌کرد؛ اگرچه تأکید بر مطالعات تاریخی و باستان‌شناسی، با نگاه به شخصیت شاه بود (حامدی، ۱۳۹۲: ۲۴). در همین روند، سازمان پرورش افکار با کمیسیون تألیف کتب درسی همکاری داشت و با ارائه سوابق جغرافیایی ایران باستان (اکبری، ۱۳۹۱: ۴۶) مواد سایر کمیسیون‌ها را برای تبلیغات ایران‌شناسی آماده می‌کرد. در همین زمینه تأکید بر مفاهیم «شاه به‌عنوان پدر کشور» و «وطن به‌منزله نماد مادر»، به دفعات از رادیو تبلیغ می‌شد (شکور قهاری، ۱۳۹۲: ۷۵-۸۰). علاوه بر آن، یکی دیگر از مأموریت‌های رادیو، رساندن صدای دولت به سراسر کشور برای پوشش جغرافیایی حکومت پهلوی با تأکید بر مفاهیم ملی و تاریخی آن بود. در بعد خارجی نیز رادیو علاوه بر اخبار، باتوجه به برنامه‌های ایران‌شناسی، اقتدار خارجی را به‌نمایش درمی‌آورد (تهامی‌نژاد، ۱۳۷۹: ۸۵). تولید اخبار به زبان‌های فرانسوی، انگلیسی، ترکی، عربی، روسی و آلمانی در همین راستا بود. در ادامه اخبار با ۴۴ دستگاه گیرنده و فرستنده و ۳۲۰ ساعت برنامه، از سال ۱۳۱۹ش صدای ایران را به ژاپن و استرالیا می‌رساند (ستاری، ۱۳۹۵: ۵۲)؛ در نتیجه، رادیو در کشور ابزاری برای زدودن هویت‌های قومی بود و در خارج به تقلید از سیاست‌های آلمان و ایتالیا فعالیت داشت (جاوید، ۱۳۸۶: ۷؛ آبراهامیان، ۱۳۷۸، ۱۳۱ و لوینس، ۱۳۷۴: ۴۳۷). فقر مردم در خرید رادیو، مخالفت مذهبی‌ها و عدم پوشش فنی، موجب شده بود که صدای ایران به همه نقاط نرسد، اما تاحدودی زمینه آشنایی با ایران از نظر فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی و نیز آگاهی از پیشرفت‌های عصر پهلوی را در داخل و خارج کشور فراهم کرد.

۸. همکاری رادیو در توسعه اطلاعات بهداشتی و کشاورزی

در کنار فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی سازمان پرورش افکار، افزایش آگاهی‌های بهداشتی و پزشکی و اطلاعات کشاورزی مردم موردتوجه قرار گرفته بود؛ رادیو برای اطلاع‌رسانی به مردم، به‌ویژه براساس شرایط موجود جامعه که در آن بی‌سوادی و انواع بیماری‌های واگیردار شایع بود، برنامه‌های گوناگونی برای ترویج اخبار کشاورزی و بهداشتی پخش می‌کرد (تهامی‌نژاد، ۱۳۷۹: ۸۹). علاوه بر آن، در سندی به تاریخ ۸ تیر ۱۳۱۸ش مربوط به رادیو، بر توسعه گفتارهای بهداشتی و کشاورزی تأکید شده است (مصوبه کمیسیون فرعی کشاورزی رادیو در انواع اخبار، ش ۱۱۳۸۳).

احمد فریدونی، وزیر داخله وقت (وزیر کشور)، در همان سال در معرفی اخبار، بر خبرهای عمران و آبادی، بهداشت عمومی، دامی، کشاورزی و خواروبار تأکید می‌کند

(دستور وزارت کشور به فرمانداران در جمع‌آوری اخبار، ش ۹۴۳۹/۷۱۷ و تهامی‌نژاد، ۱۳۷۹: ۸۹)؛ زیرا دولت تبلیغ دستاوردهای خود را در زمینه‌های آموزشی، صنعتی، بهداشتی، کشاورزی و فرهنگی برای جلب علاقه‌مندی مردم به کشور در دستور کار خود قرار داده بود و تصمیم داشت آن پیشرفت‌ها را در عرصه بین‌المللی نیز معرفی کند. این نوع از تبلیغات، باعث توجه مردم به اقدامات حکومت شد و زمینه خرید یک دستگاه موتور برق در ۱۳۱۸ش توسط شهرداری تهران برای تسریع در راه‌اندازی فرستنده رادیویی مستقر در تهران را فراهم کرد (مکی، ۱۳۷۴: ۴۶۷-۴۶۸). فعالیت ایران در زمینه کشاورزی موجب شد اداره کل کشاورزی ایران از بنگاه‌های بین‌المللی انتشار اخبار و اطلاعات کشاورزی برای حضور در مجمع عمومی کشاورزی دعوت کند (اخبار کشاورزی و بهداشتی، ش ۵۵۷۳۳ و ۲۳۶). در ادامه توسعه فعالیت‌های بهداشتی، در نامه‌ای از رئیس کل بهداری کشور به وزارت فرهنگ آمده است که برای اشاعه مباحث بهداشتی از طریق رادیو دیفوزیون،^۴ به تمام پزشکانی که مطالب مفید دارند، اعلام و برای همکاری و ارسال نسخ خود به رادیو اطلاع‌رسانی شده است (فعالیت بهداشتی، ش ۲۴۷۳۳). علاوه بر آن، در سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار در ۱۳۱۸ش، ادیب، رئیس پزشکی قانونی، به تشریح اصول تغذیه سالم پرداخته است (۱۳۱۸: ۱۵۸). رضازاده^۵ شفق نیز به تأثیر خوراک سالم و تربیت خانوادگی کودک در زندگی او اهمیت می‌دهد (۱۳۱۸: ۱۹۱). در تاریخ ۱۳۱۹/۱۲/۲۹ش، نامه‌ای به شماره ۶۳ از پزشک بخشداری اصفهان برای درخواست دارو، تعلیمات بهداشتی و اجبار اهالی شهر برای رعایت مسایل بهداشتی به وزارت کشور ارسال می‌شود که انعکاس آن در تبلیغات رادیو وجود دارد. در همین مجموعه سخنرانی‌ها ریاحی نشانه بیماری‌های سرخچه و سامی تیفوئید را به اطلاع مردم مشهد می‌رساند. تبلیغ استفاده از واکسیناسیون کودکان نیز مطرح می‌شود (دیگار، ۱۳۷۸: ۹۸-۱۰۴). این مجموعه سخنرانی‌ها به تدریج آگاهی بهداشتی مردم را افزایش داد.

۹. نقش رادیو در آگاهی‌بخشی حقوقی جامعه

اصلاحات آموزشی، اقتصادی و نظامی عصر رضاشاه، حوزه حقوقی جامعه را نیز دربرگرفت. با توجه به توسعه سکولاریزاسیون اهمیت نظام قضایی نیز افزایش یافت، اما روند تبلیغ اصلاحات قضایی برای ترویج اجتماعی آن تا قبل از تأسیس رادیو در ایران، شتاب اندکی داشت که با شروع فعالیت رادیو و سخنرانی تعدادی از کارشناسان و دانشگاهیان که بیشتر از اعضای کمیسیون‌های سازمان پرورش افکار بودند و وظیفه گسترش اطلاعات حقوقی را در جامعه برعهده گرفتند، این روند سرعت گرفت. نقابت، از کارشناسان

دادگستری، اعلام داشت که با دستور شاه ترازوی قضاوت توسط جماعتی از دانشمندان در کاخ دادگستری برقرار شده است، تا به هنگام ضرورت در کفه دیگر آن عدالت گذاشته شود تا نوامیس و اموال مردم از دست تبهکاران محفوظ بماند (۱۳۱۸: ۴۰). وی معتقد است جامعه ایران به علت ترقی‌اتش، به وضع مقررات تجاری، کیفی و جزایی نیاز دارد (همان: ۴۱). تأکید او بر افزایش شرافت اجتماعی است (همان: ۵۱).

طبسی نیز در سخنرانی رادیویی خود بر تأثیر اجرای عدالت قضایی تأکید می‌کند. از نظر او عدالت، عامل توسعه روابط سالم در جامعه است (۱۳۱۸: ۱۰۸). در همین روند توجه به حقوق زنان در استفاده از آزادی اجتماعی و رفع حجاب آنان، با تأکید علی‌اکبر سیاسی همراه می‌شود. وی مبارزه با خرافات را یکی از بزرگ‌ترین انقلاب‌های اجتماعی می‌داند (۱۳۱۸: ۱۲۶-۱۲۸). او تصویب قانون ازدواج در ۱۳۱۰ش و تعیین حق طلاق و حمایت از قانون وقف را نشانه‌ای از پیشرفت حقوقی جامعه ایران بیان می‌کند (همان: ۱۳۲ و طباطبایی، ۱۳۲۴: ۶). تأکید بر اجرای حقوق تجاری برای افزایش مصرف و تولید ثروت با روند توسعه جاده‌ها و تأسیس کارخانجات در جامعه گسترش می‌یافت. رشید یاسمی جامعه ایران را بیماری می‌داند که پزشکی حاذق به نام رضاشاه طبیب مشکلات آن بود (۱۳۱۸: ۷۵). هدف این تبلیغات حقوقی رادیو، نفی سلطه روحانیت، نهادینه کردن مفاهیم حقوق غربی، تحریک زنان به استفاده از آزادی‌های اجتماعی، همگام با لزوم اجرای قوانین حقوقی در زمینه‌های تجاری، خانواده، جزایی و کیفی در جامعه بود.

۱۰. فعالیت ادبی و موسیقی کمیسیون رادیو

زبان به‌منزله یکی از عناصر تشکیل‌دهنده ملی‌گرایی، در دوره معاصر اهمیت یافت؛ به همین دلیل، با شکل‌گیری حکومت پهلوی که سیاست ناسیونالیسی را اتخاذ کرده بود، روش‌های مختلفی برای احیاء زبان فارسی دنبال می‌شد. توسعه مطالعات ادبی و تاریخی با رویکرد دولت افزایش یافته بود. کمیسیون‌های سازمان پرورش افکار، متون و اشعار کلاسیک و نو را برای استفاده در رادیو تهیه می‌کردند. پخش سرودها با مضامین سنتی، شاهنشاهی و میهن‌پرستانه، عاملی برای جذب زنان و مردان، دوبلرها و شناسایی افراد موردنیاز شد که با آگهی رادیو به کار دعوت شدند (تهامی‌نژاد، ۱۳۷۹: ۸۵). پخش اخبار فارسی با گویندگانی چون مهدی فرخ، مسعود فرزاد، و تربیت خطیبان، به همراه تشکیل شورای عالی رادیو از نویسندگان و محققانی همانند علامه قزوینی، محمدعلی فروغی، قاسم غنی، و ویراستارانی مانند ابراهیم پورداود، رشید یاسمی، شهرت برنامه‌های رادیو را افزایش داد (کوه، ۱۳۸۷: ۶۸). رادیو از زبان فارسی به‌عنوان ابزار معرفی ایران در میان

سایر فرهنگ‌ها و از جمله سفارت‌خانه‌های خارجی استفاده می‌کرد (محبوبی اردکانی، ۱۳۶۸: ۹۰). تعاملات فرهنگی و ادبی با کشورهای خارجی با تحریک حس آریایی و ایجاد روحیه ایران بزرگ تبلیغ می‌شد (زرگر، ۱۳۷۲: ۳۷۷). در کنار این تحولات در حوزه ادبیات ملی و رادیویی، موسیقی نیز با شکل‌گیری کمیسیون موسیقی دچار تحول شد. به علت ارتباط دو کمیسیون موسیقی و رادیو با یکدیگر در ۱۳۱۹ش بودجه هردو به میزان ۱۰ هزار ریال سرجمع تنظیم شده بود (دلفانی، ۱۳۷۵: ۱۸۵). تنوع موسیقی به‌صورت مارش، سرودهای میهنی و پخش ارکسترهای زنده از رادیو با هنرمندان ایرانی و خارجی، انگیزه استفاده از رادیو را افزایش می‌داد (توحیدی، ۱۳۸۴: ۵۱-۵۲). افرادی چون تانیا خارانقیان، پترو گلی‌مقدم، آراکلیان، پرویز علاء و غلامحسین مین‌باشیان از دیگران معروف‌تر بودند (همان). موسیقی از ابزار جذب مردم به سیاست‌های حکومت بود، اما اجرای نمایش‌های اپرا (اپرت) از رادیو، جذابیت هر دو را شدت می‌بخشید (ملک‌پور، ۱۳۶۶: ۵۳ و خالقی، ۱۳۳۳: ۴۶۲). در کتاب *طلا در مس ادعا شده است که در موسیقی اصیل که در سنت فولکوریک ایرانی ریشه داشت، میزان تسلط بر تدوین بیش از خلاقیت بود* (براهنی، ۱۳۷۱: ۱۷۴۶). حاصل این فعالیت‌ها به تأسیس هنرستان موسیقی و پرورش هنرمندانی معروف انجامید (مشحون، ۱۳۷۳: ۷۳). این تحولات باعث شد تا موسیقی ایران از مجالس کوچک بیرون آورده شود. در کنار آن، نویسنده کتاب *در خدمت و خیانت روشنفکران* معتقد بود که افراد همکار با رادیو، دستیاران حکومت در سانسور بودند (آل‌احمد، ۱۳۷۲: ۱۱۲). این عامل، تسلط دولت بر رادیو و موسیقی را نشان می‌داد. به‌طور کلی، موفقیت‌هایی در زمینه رشد و تقویت موسیقی علمی و ملی و همچنین ادبیات کلاسیک موردنیاز رادیو حاصل شد؛ هرچند سانسور دولتی نیز خودنمایی می‌کرد.

۱۱. رادیو و توسعه تبلیغات اقتصادی

با افزایش قدرت سیاسی پهلوی، ساختار اقتصادی جامعه دچار تحول شد. شرایط اقتصادی کشور شاه را ترغیب کرد تا به استراتژی خوداتکایی اقتصادی حساسیت نشان دهد (آوری، ۱۳۸۸: ۳۷۷). اما برای تبلیغ آن، به‌علت تعداد اندک باسوادان سازمان پرورش افکار، از رادیو استفاده کرد (مختاری اصفهانی، ۱۳۸۸: ۱۲۱)؛ از همین رو، رادیو بر اهمیت اخبار اقتصادی برای توسعه اسباب کار، بازرگانی و صنعت تأکید می‌کرد (همان: ۱۲۳). این اخبار اقتصادی بر تقویت حس کاردوستی، ازدیاد ثروت ملی، اتکای به نفس برای ترویج پس‌انداز و متوجه‌ساختن مردم به مضرات اسراف تأکید داشت (همان: ۶۶). غلامحسین دانشپور^۶ با تأکید بر شکل‌گیری هیئت‌مدیره شرکت‌های سهامی بیمه برای اقشار مردم

اطلاعات موردنیاز را ارائه می‌داد (۱۳۱۸: ۱۰۰). تقی نصر^۷ بر اهمیت اجرای قوانین بخش تعاون و تأثیر آن در همبستگی اجتماعی تأکید می‌کرد (۱۳۱۸: ۶۶). وی معتقد بود که براساس اقدامات شاهنشاه، تغییرات اقتصادی و طبقاتی به‌وجودآمده است (همان). از نظر یکی دیگر از سخنرانان، راه‌آهن همانند رگ‌های پیکر اجتماع و براساس موقعیت جغرافیایی ایران، راه سعادت اقتصادی را هموار می‌کند (شایگان، ۱۳۱۸: ۱۴۱). توسعه بازار به همراه بانکداری، به‌ویژه بانک ملی که مسئول تضمین پس‌انداز مردم بود، رادیو را به مرکز تبلیغات تجاری دولت تبدیل کرده بود. در این رسانه، صندوق پس‌انداز بانک ملی ضامن پس‌انداز مردم معرفی می‌شد و سرمایه آن به میزان ۲۲/۴۲۶/۲۷۰ ریال برآورد شده بود. در همین روند عبدالله ریاضی^۸ در ۱۳۱۹ش در سخنرانی خود از نهضت صنعتی کشور یاد می‌کند (۱۳۱۹: ۲۶۶). به‌طور کلی، سیاست اقتصادی پهلوی که قسمتی از آن را رادیو تبلیغ می‌کرد، منع اسراف، تشویق بیمه، سرمایه‌گذاری در بانک‌های فعال کشور و توسعه راه‌آهن برای صنعتی‌کردن جامعه و جلب اطمینان مردم در فعالیت‌های اقتصادی حکومت بود؛ هرچند این تبلیغات به صنعتی‌شدن کشور منجر نشد.

۱۲. کمیسیون رادیو؛ مذهب و مبارزه با خرافات

تحولات سیاسی، با تغییرات فکری و اجتماعی در ایران همراه شد. این تحولات، همراه با روند سکولاریزم جامعه در بسیاری از زمینه‌ها باعث شد تا شعائر دینی موردتهاجم قرار گیرد. سازمان پرورش افکار و رادیو به دنبال سیاست مدرنیزه‌کردن کشور و عرفی‌سازی امور به دست شاه (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۱۳۱) با تبلیغات ملی‌گرایانه و شیوه فاشیستی، اسباب لازم را در این زمینه به‌وجودآوردند (بهشتی‌پور، ۱۳۸۷: ۴۴). همین علاقه شاه به نوین‌سازی، باعث جذب زنان و اقلیت‌های مذهبی در مراکز عمومی، از جمله رادیو شد (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۳۸). روحانیان که دارای قدرت زیادی در جامعه سنتی ایران بودند، با این روش مخالف بودند. در ادامه این برنامه‌ها، همکاری نزدیک دو کمیسیون موسیقی و رادیو با هدف تهییج، رفع خستگی، تحریک فرهنگ نشاط و افزایش روحیه شاه‌دوستی و تقویت روح سلحشوری قوت یافت (زهیری، ۱۳۷۹: ۵۵-۵۷). این برنامه‌ها در حوزه دینی جایگاهی نداشت. در پیوند با سیاست دولت در آشناکردن مردم به زندگی جدید، سخنرانی‌های زیادی از رادیو پخش می‌شد (کاوه، ۱۳۸۷: ۶۸). این تفکرات حاکم در ایران، ناشی از مکاتب فلسفی کشورهای غربی بود (نوری اسفندیاری، بی‌تا: ۷۸۱). در رادیو برنامه‌ها بدون توجه به مذهب پخش می‌شد. رضازاده شفق معتقد بود خرافات را روحانیان برای جلب مردم به مذهب ساخته‌اند و آنان در ایران با خیال‌پرستی، به مفساد کمک می‌کنند و

مانع تفکر در مردم می‌شوند (۱۳۱۸: ۵۷). درمان این آسیب از نظر او ساخت فیلم، آهنگ، تئاتر و موسیقی از جانب وزارت فرهنگ و پخش از رادیو بود (همان: ۸۹)؛ باوجوداین، ضدیت تبلیغی و فرهنگی حکومت با مذهب و روحانیت با هدف تضعیف آنها، در بیشتر برنامه‌ها بروز می‌یافت (بابایی، ۱۳۸۹: ۱۵۵)، اما با خروج شاه از ایران، در کنار برنامه‌های پیشین رادیو، ممنوعیت پخش قرآن و اذان برداشته شد و سخنرانانی همچون راشد و فلسفی برای طرح مسائل مذهبی به رادیو دعوت شدند (مختاری اصفهانی، ۱۳۸۸: ۱۵ و کاوه، ۱۳۸۷: ۶۸) و رادیو همچنان به اثرگذاری سیاسی و اجتماعی خود ادامه می‌داد.

۱۳. نقش رادیو در ترویج نظام آموزشی جدید

از ۱۳۰۵ش که لایحه تعلیمات عمومی به تصویب مجلس ششم رسید، به علت اهمیت اجرای این تغییرات آموزشی، شاه بر آن نظارت داشت. با تأسیس دایره تنویر افکار عامه در ۱۳۱۰ش و مؤسسه وعظ و خطابه در ۱۳۱۵ش، این مؤسسات مسئول اجرای سیاست‌های ناسیونالیستی حکومت در بخش آموزش شدند، اما از ۱۳۱۷ش که سازمان پرورش افکار مدیریت سیاست‌های فرهنگی و تبلیغاتی را برعهده گرفت، این سازمان در تحولات نظام آموزشی ایران نقش بیشتری ایفا کرد (رحمانیان، ۱۳۹۴: ۳۱۷). در همین روند کمیسیون‌های تألیف کتب درسی و رادیو تهیه‌کننده مفاهیم و مجری بعضی از سیاست‌های فرهنگی بودند.

رضازاده شفق درسخرانی‌های خود بر لزوم ترویج سواد در جامعه و بر شخصیت معلم، به عنوان پیشوایان حقیقی و رهبران واقعی توسعه روشنفکری مردم تأکید می‌کرد (۱۳۱۸: ۴)؛ زیرا آنان مأموریت داشتند که در آفاق تاریکی، نور علم را بتابانند (همان: ۸۳). نشر افکار سودمند برای رفع ابهامات دانش‌آموزان باید اجرا می‌شد (همان: ۸۷).

اسماعیل مرآت با تأکید بر چهار عنصر پیشرفت ایران، شامل ساخت آموزشگاه، تربیت آموزگار، برنامه درسی و نشر کتاب، دانش‌آموزان و معلمان را به توجه به اوقات فراغت و ورزش توصیه می‌کرد (۱۳۱۸: ۹-۱۱). فرهودی معتقد بود با آموزش خواندن و نوشتن برای بزرگسالان، آنان تربیت اجتماعی می‌یابند (۱۳۱۸: ۸۸). به نظر وی از آنجاکه دانش‌آموزان از آموزگاران خود حرف‌شنوی دارند، این گروه در آموزش جامعه اهمیت زیادی دارند (همان: ۹۴). تشویق دختران به حضور در مدارس و تأکید بر کشف حجاب (صفایی، بی‌تا: ۱۰۲-۱۰۳) آنان را به عنوان بخشی از مجریان سیاست‌های سکولاریستی پهلوی درآورده بود. بر همین اساس، ترغیب خانواده‌ها برای فرستادن فرزندان خود به مدارس، دبیرستان و هنرستان‌ها، برای فراگیری آموزش‌های جدید در برنامه‌های رادیویی

مدنظر بود (همان: ۱۳۴-۱۳۷). فعالیت‌های آموزشی دانشگاه تهران، رادیو را به‌عنوان یکی از مبلغان نظام آموزش عالی دولت پهلوی درآورده بود. در پشت سیاست‌های آموزشی وزارت فرهنگ، تفکرات ناسیونالیستی برای خدمت به آرمان‌های دولت پهلوی قرارداد داشت که از طریق رادیو تبلیغ می‌شد.

۱۴. تبلیغات پیشاهنگی و ورزشی رادیو

نخستین مؤسسه پیشاهنگی ایران در ۱۳۰۴ش برپا شد، اما در ۱۳۱۸ش آیین‌نامه عضویت پیشاهنگی از سال ششم دبستان و کلاس‌های دبیرستان اجباری شد. این سازمان زیر نظر شمس پهلوی در کشف حجاب نقش مؤثری داشت (رحمانیان، ۱۳۹۴: ۲۲۸). ترویج مرام شاه‌دوستی، میهن‌پرستی و گسترش ورزش از اهداف این مؤسسه بود. باستان‌گرایان ایرانی بر نقش ورزش در ایران باستان تأکید داشتند. رضازاده شفق در سخنرانی خود، خانواده را مهم‌ترین مرکز ترغیب کودکان به ورزش و بازی، همراه با تغذیه سالم معرفی می‌کرد (۱۳۱۸: ۱۹۱ و حکمت، ۱۳۱۵: ۳۰۵). او معتقد بود با این اقدامات، ایرانیان به مقام شامخ تمدن خواهند رسید. بازارگاد^۱ در سخنرانی خود با موضوع تربیت‌بدنی و پیشاهنگی معتقد بود که علاوه بر تحسین به ورزش، خود نیز باید ورزش کرد. او ورزش را جزئی از برنامه دولت می‌دانست (۱۳۱۸: ۲۳۸).

شعارهای ورزشی که در دبیرخانه سازمان پرورش افکار تهیه می‌شد؛ مانند «ز نیرو بود مرد را راستی / ز سستی کژی زاید و کاستی»، «عقل سالم در بدن سالم است»، «تن توانا زنده و برانده توست»، «نیرومندی رمز کامیابی است» و «توانا شو تا موفق شوی»، مکرر از رادیو پخش می‌شد (شکری، ۱۳۱۹: ۸). اگرچه این سیاست‌گذاری برای توسعه مفاهیم باستان‌گرایانه از راه فعالیت‌های ورزشی بود، اما به تدریج تعداد زیادی از دانش‌آموزان پسر و دختر و سایر افراد جامعه به ورزش علاقه‌مند شدند.

۱۵. کمیسیون رادیو؛ موانع و رقابت‌های رسانه‌ای خارجی در ایران

در بررسی صورت‌گرفته درباره روابط سازمان پرورش افکار و رادیو مشخص می‌شود که مشکلات مهمی مانع توسعه رادیو در ایران شد؛ در بُعد داخلی سانسور نشریات، رادیو، کتاب و نوارهای صوتی با همکاری وزرا و مسئولان فرهنگی (بهشتی‌پور، ۱۳۸۷: ۳۵)، به‌علاوه رفتارهای تملق‌آمیز مسئولان و گرایش به تمجیدهای غیرواقع، کمیسیون رادیو را از اهداف خود دور ساخت. کمبود اعتبار مالی، مشکلات فنی و اختلاف مدیران، شرایط نامطلوبی را برای کمیسیون رادیو به‌وجود آورد. ناتوانی مردم در خرید رادیو و مخالفت

مذهبی‌ها، فعالیت رادیو را با موانع جدی روبه‌رو کرده بود. در حوزه خارجی، وابستگی فنی ایران به آلمان، به زیان ایران تمام شد (زرگر، ۱۳۷۲: ۳۹۱). در بعضی اسناد آن دوره، ایران درخواست خرید سیصد هزار دستگاه رادیو را به روزنامه‌های آلمانی همانند تزوفینکتاکیلالات (tiofenctacillate) و لوترزرنیپوستناخن (Lutheran nutritio) فرستاده بود. انگلستان با فشار به ایران براساس بخشنامه ۹۲۷۳-۱۳۱۹/۲/۱ اداره حسابداری سازمان پرورش افکار را به بخشش مالیات تمیر مجبور کرد تا این مالیات به حساب سازمان پرورش افکار واریز نشود و به‌نوعی کارشکنی صورت گرفت (بخشنامه اداره حسابداری پرورش افکار به وزارت فرهنگ، ش ۲۹۱/۳۶۶۸). کمبود موتور برق (مکی، ۱۳۷۴: ۴۶۷-۴۶۸)، اختلال و پارازیت بر روی برنامه‌های رادیو توسط شبکه‌های خارجی، باعث نارضایتی سفرای ایران در کویت و عراق و شکایت به وزارت خارجه شد (نامه وزارت خارجه به وزیر فرهنگ درباره مشکلات رادیو، ش ۲۹۱/۴۶۶۸). در ادامه این روند، رقابت‌های رسانه‌ای خارجی میان کشورهای انگلستان، آلمان و شوروی همانند مسایل سیاسی و نظامی به مراکز فرهنگی وارد شد (میراحمدی، ۱۳۶۶: ۹۰). همکاری دو موسسه بی‌بی‌سی (شروع فعالیت هشتم دی ۱۳۱۹ش) و رادیو دهلی در مقابل رادیو آلمان گسترش یافت (همان: ۹۹). فعالیت‌های اقتصادی شرکت‌های مختلف با مارک‌های تی‌سی‌جی (tcj)، سانتروم، اوکسور، فیلیپس و تلفنکاز آلمان برای فروش اجناس خود در ایران شدت یافت (کاوه، ۱۳۸۷: ۷۰ و زرگر ۱۳۷۲: ۳۳۷) و وارن (Warren) امریکایی در این عرصه تبلیغی و اقتصادی فعال شد (کاوه، ۱۳۸۷: ۷۰). این رقابت‌های فرهنگی و اقتصادی قدرت‌های خارجی در ایران، شوروی را به تبلیغ برای نفوذ و فروش رادیو در آذربایجان کشاند (صادقکار، ۱۳۷۶: ۲۵). حاصل این کشمکش‌های خارجی در ایران با ورود شبکه رادیویی^{۱۰} ان‌بی‌سی (N.B.C) آمریکا برای رواج فرهنگ غربی دچار پیچیدگی شد (جاوید، ۱۳۸۶: ۸). باتوجه‌به شرایط داخلی و خارجی مذکور، فعالیت رادیو در ایران تا مدت‌ها پیشرفت زیادی نداشت.

۱۶. تأثیر متقابل سازمان پرورش افکار و کمیسیون رادیو بر یکدیگر

در بررسی صورت‌گرفته و در پاسخ به سؤال اصلی پژوهش درباره نوع روابط سازمان پرورش افکار و کمیسیون رادیو و باتوجه‌به وظایف آنها برای افزایش آگاهی بهداشتی، کشاورزی، توسعه اطلاعات عمومی، خبررسانی، معرفی دستاوردهای دولت، و توجیه حاکمیت پهلوی براساس تفکر ملی‌گرایی در داخل و خارج ایران، به یافته‌های متنوعی دست یافتیم که می‌توان آنها را بدین‌صورت ارائه کرد؛ از تأثیرات سازمان پرورش افکار بر فعالیت رادیو، موارد زیر را می‌توان برشمرد: ۱. نظارت مدیریتی و اداری؛ ۲. تأمین بودجه

و خرید تجهیزات (دلفانی، ۱۳۷۵: ۱۴)؛ ۳. الزام تمام دستگاه‌ها برای ارسال اخبار خود به رادیو؛ ۴. تعیین خط‌مشی کلی برنامه‌های رادیو با حمایت افراد عالی‌رتبه هر رشته؛ ۵. ارائه خط‌مشی اخبار حکومتی به‌منظور حفظ حاکمیت ملی؛ ۶. الزام حضور ایران در فضای تبلیغاتی بین‌المللی؛ ۷. ایجاد زمینه همکاری اندیشمندان با رادیو در حوزه‌های مطالعات ادبی، تاریخی، کشاورزی، پزشکی، حقوقی، ورزشی و اقتصادی (تهامی‌نژاد، ۱۳۷۹: ۸۵)؛ ۸. همکاری سایر کمیسیون‌ها، به‌ویژه موسیقی و سخنرانی با رادیو؛ ۹. سانسور موضوعات مخالف حکومت (بهشتی‌پور، ۱۳۸۷: ۳۵). از سوی دیگر، رادیو نیز تأثیرات گوناگونی در اجرای سیاست‌های سازمان پرورش افکار گذاشته بود؛ از جمله: ۱. شناساندن ایران در مجامع بین‌المللی؛ ۲. ایجاد زمینه وحدت فرهنگی؛ ۳. دریافت و پخش اخبار جهان (تهامی‌نژاد، ۱۳۷۹: ۸۵)؛ ۴. افزایش اطلاعات عمومی مردم؛ ۵. ایجاد زمینه برای رشد موسیقی، ادبیات، موضوعات پزشکی، بهداشتی و کشاورزی برای اصلاح رفتار مردم؛ ۶. هم‌گرایی در حوزه‌های ورزشی و آموزشی؛ ۷. تبلیغ دستاوردهای صنعتی حکومت؛ ۸. با توجه به آمار زیاد بی‌سوادی، رادیو به‌مثابه ابزار آموزش و تسلط حکومت بود؛ ۹. تبلیغ موضوعات غیردینی به بهانه خرافه‌زدایی؛ ۱۰. ایجاد زمینه برای تغییر سبک زندگی مردم؛ ۱۱. پرورش متخصصان و هنرمندان در عرصه‌های گوناگون که زمینه فعالیت آینده آنان را در سینما و تئاتر و اپرت به‌وجود آورده بود؛ ۱۲. توسعه زبان فارسی. این یافته‌ها تأثیرگذاری فعالیت سازمان پرورش افکار و کمیسیون رادیو را بر زندگی جامعه ایران نشان می‌داد. اگرچه بعضی منتقدان، آثار این تغییرات را سطحی می‌دانند، اما با خروج شاه و اضمحلال سازمان پرورش افکار، حیات رادیو تهران با نام «رادیو ایران» جنبه ملی یافت و در دوره‌های بعد نیز مجری سیاست حکومت‌ها شد.

۱۷. نتیجه

امروزه تبلیغات از اهمیت ویژه‌ای در نظام‌های سیاسی جهان برخوردار است. حکومت‌ها با هر نوع ساختار سیاسی بی‌نیاز از کاربرد این عامل پراهمیت نیستند. حکومت پهلوی نیز از آغازین سال شکل‌گیری خود، با بهره‌مندی از نهادهای تبلیغاتی گوناگون همانند سازمان پرورش افکار که به‌احتمال از آلمان اقتباس شده بود، فعالیت‌های تبلیغی خود را گسترش داد. در این میان، افتتاح رادیو در چهارم ادریبهشت ۱۳۱۹ش به‌علت اتخاذ سیاست‌های ناسیونالیستی حکومت، به‌عنوان مجری و گسترش‌دهنده تفکرات حکومتی در ایران مهم بود؛ به همین علت دستگاه تبلیغی پرورش افکار و رادیو مأموریت داشتند ضمن برنامه‌ریزی، به گسترش تفکرات ملی‌گرایانه بپردازند. در این زمینه رادیو براساس

سیاست‌های سازمانی خود برنامه‌های خودآگاهی بهداشتی، توصیه‌های کشاورزی، حقوقی، اقتصادی، آموزشی و ترویج مباحث سلامت فردی و جمعی برای ایجاد ملتی شاداب با هدف اصلاح فرهنگ عمومی، کار خود را دنبال می‌کرد. براساس اسناد موجود، تغییرات محسوسی در این زمینه‌ها به‌وجود آمد. در همین روند، اجرا و پخش موسیقی از رادیو که وسیله‌ای برای جذب مردم به سیاست‌های حکومتی بود، با دو هدف ترویج می‌یافت: از یک‌سو، ابزار مبارزه با باورهای دینی و همچنین وسیله‌ای برای نزدیکی به فرهنگ غربی بود؛ از طرف دیگر، محتوای آن به‌عنوان نمادی از تفکرات ملی‌گرایانه حکومت برای احیای گذشته تاریخی ایران در مجامع عمومی پخش می‌شد. هرچند مخالفت مذهبی‌ها و مشکلات فنی موانعی ایجاد می‌کرد، موفقیت رادیو در این قسمت چشمگیر بود. در پیوند با این موضوع، تبلیغ زبان فارسی به‌منزله یکی دیگر از عناصر تشکیل‌دهنده تفکر ملی‌گرایانه در کمیسیون‌های سخنرانی و همچنین برنامه‌های رادیویی در بیشتر نقاط کشور به اطلاع مردم رسانده می‌شد. به‌علاوه، دولت پهلوی با استفاده از رادیو، صدای ایران را به اطلاع سایر کشورها نیز می‌رساند. هرچند تبلیغ علیه مذهب و تلاش در جهت توسعه سکولاریزم نتیجه‌ای جز بازگشت مردم به مفاهیم دینی در پی‌نداشت. در مجموع فعالیت رادیو که به‌عنوان مجری و گسترش‌دهنده افکار سازمان پرورش افکار بود، بعد از اضمحلال آن سازمان، همچنان یکی از عوامل مهم تغییر در زندگی مردم ایران بود.

پی‌نوشت

۱. آشوری ذیل واژه تبلیغات آورده است: «بیان واقعیات یا رویدادهایی که معمولاً سیاسی هستند یا جعل گزارشی درباره آنها به قصد اثرنهادن بر ذهن شنونده» (آشوری، ۱۳۸۲: ۹۴).
۲. در کتاب *دولت‌های عصر مشروطیت* در ۱۳۲۰/۶/۵ وزارت مالیه به دارایی تغییر کرد، در اسناد تغییر از قبل بوده است (اسناد مالی وزارت دارایی، ش ۹۴۱۳۹/۷۱۷ و پورآیین، ۱۳۸۶: ۱۳).
۳. تغییرات دراموراداری به‌وجود آمد، سیاست‌های رادیوبه همان روند قبل بود (آشنا، ۱۳۸۴: ۱۶۲-۱۶۳).
۴. کلمه‌ای فرانسوی به معنای شرکت در برنامه‌های رادیو.
۵. سخنرانی‌ها با تاسیس رادیو پخش می‌شد.
۶. غلامحسین دانشپور متولد ۱۲۷۶ش از افسرانی ایرانی نزد سوندیان آموزش دید (عاقلی، ۱۳۸۰: ۶۵۳/۲).
۷. نصر متولد ۱۲۸۵ش در تهران و همکار سازمان پرورش افکار بود.
۸. عبدالله ریاضی متولد ۱۲۸۵ش و اعدام‌شده در ۱۳۵۸ش.
۹. بهاء‌الدین بازارگاد، استاد علوم سیاسی بود.
۱۰. فعالیت شبکه رادیویی آمریکا از ۱۹۳۷ شروع شد.

منابع

- آبراهامیان، پرواندا، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه محسن شمس‌آوری و همکاران، چاپ دوم، تهران، مرکز، ۱۳۷۸.
- _____، *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه محمدابراهیم فتاحی، چاپ دوم، تهران، نی، ۱۳۸۹.
- آرین‌پور، یحیی، *از نیما تا روزگار ما*، تهران، زوار، ۱۳۷۴.
- آشنا، حسام‌الدین، *از سیاست تا فرهنگ*، تهران، سروش، ۱۳۸۴.
- آوری، پیترو، *تاریخ ایران دوره پهلوی*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، جلد ۷، تهران، جامی، ۱۳۸۸.
- آل‌احمد، جلال، *در خدمت و خیانت روشنفکران*، تهران، فردوسی، ۱۳۷۲.
- آشوری، داریوش، *دانشنامه سیاسی*، چاپ نهم، تهران، مروارید، ۱۳۸۲.
- آشتیانی، عباس، «خدمات ایرانیان به عالم تمدن»، *مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار*، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- ادیب، ؟، «اصول علم تغذیه»، *مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار*، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- اکبری، محمدعلی، «پروژه ملت‌سازی عصر پهلوی اول در متون آموزشی تاریخ»، *تاریخ ایران*، ش ۷۰، ۳۳-۶۰، تابستان و پاییز ۱۳۹۱.
- ایوانف، م.س.، *تاریخ نوین ایران*، ترجمه حسن قائم‌پناه، تهران، بی‌نا، ۱۳۵۶.
- اخبار کشاورزی و بهداشتی، ش ۵۵۷۳۳ و ۲۳۶، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۸.
- اساسنامه پرورش افکار، ش ۲۹۷/۱۰۵۱، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۷.
- اسناد مکاتبات مالی وزارت دارایی، ش ۹۴۱۳۹/۷۱۷، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۹.
- بابایی، امید، *سازمان روحانیت شیعه*، قم، ۱۳۸۹.
- بیانی، خان‌بابا، «پرورش افکار و جغرافیا»، *مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار*، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- براهنی، رضا، *طلا در مس*، جلد ۳، تهران، بی‌نا، ۱۳۷۱.
- بخشنامه اداره حسابداری پرورش افکار به وزارت فرهنگ، ش ۲۹۱/۳۶۶۸، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۹.
- بخشنامه وزارت کشور برای جمع‌آوری اطلاعات جغرافیایی، ش ۲۹۷/۴۱۵۱، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۸.
- بهشتی‌پور، مهدی، «مطبوعات ایران در عصر پهلوی»، *رسانه*، دوره جدید، ش ۲، ۷۲-۹۱، ۱۳۸۷.
- پورآیین، فواد، *دولت‌های عصر مشروطه*، تهران، چاپار، ۱۳۸۶.
- پازارگاد، بهاء‌الدین، «تربیت بدنی و پیشاهنگی»، *مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار*، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- توحیدی، سیدفؤاد، «موسیقی نظامی در ایران»، *مقام موسیقایی*، ش ۴۲، ۴۹-۵۱، مهر ۱۳۸۴.
- تهامی‌نژاد، محمد، «سینما و افکار عمومی‌سازی»، *هنر و معماری*، ش ۳۹، ۷۱-۱۴۰، زمستان ۱۳۷۹.
- جاوید، هوشنگ، *موسیقی-رسانه*، تهران، طرح آینده، ۱۳۸۶.
- حامدی، زهرا، «آسیب‌شناسی تدوین کتب و مسایل آموزش درس تاریخ در دوره رضاشاه»، *مطالعات تاریخی و فرهنگی*، ش ۱۷، ۲۱-۴۰، پاییز ۱۳۹۲.
- حکمت، علی‌اصغر، «اساسنامه پیشاهنگی»، *تعلیم و تربیت*، ش ۷۶، ۳۰۵-۳۰۷، ۱۳۱۵.

- خالقی، روح‌اله، سرگذشت موسیقی ایران، تهران، فردوسی، ۱۳۳۳.
- دربیگی، بابک، سازمان پرورش افکار، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۲.
- درخواست ارسال گزارشات فعالیت‌های عام‌المنفعه به رادیو، ش ۱۳، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۸.
- دلفانی، محمود، فرهنگ‌ستیزی در دوره رضاشاه، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۵.
- دستور وزارت کشور به فرمانداران استان‌ها در جمع‌آوری اخبار، ش ۹۴۳۹/۷۱۷، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۸.
- دانشپور، غلامحسین، «تعاون»، مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- دولت‌آبادی، غلامحسین، «شکل‌گیری تئاتر نوین ایران در دهه ۱۳۲۰-۱۳۳۲ با تکیه بر عبدالحسین نوشین، شاهین سرکیسیان و مصطفی اسکویی»، نمایش، ش ۴۴، ۵۰-۱۷۷، خرداد ۱۳۹۳.
- دیگار، زان پیر، ایران قرن بیستم، چاپ دوم، تهران، البرز، ۱۳۷۸.
- رحمانیان، داریوش، ایران بین دو کودتا، تهران، سمت، ۱۳۹۴.
- رشیدیاسمی، غلامرضا، «اصلاحات و وظیفه مردم»، مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- رضازاده شفق، صادق، «آموزش کودکان در خانواده»، مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- ریاضی، عبدالله، «نهضت صنعتی کشور»، مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۹.
- زرگر، علی‌اصغر، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه، تهران، معین، ۱۳۷۲.
- زهیری، علی‌رضا، عصر پهلوی به روایت اسناد، قم، معارف، ۱۳۷۹.
- سیاسی، علی‌اکبر، «حقوق زنان»، مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- سیف‌پور فاطمی، نصرالله، عنوان مقاله مخدوش، باختر، ش ۸، ۱۳-۱، بی‌تا.
- ستاری، جلال، سازمان پرورش افکار و هنرستان هنرپیشگی، تهران، مرکز، ۱۳۹۵.
- شکور قهاری، معصومه، «وجه کانونی ایرانیت در متون درسی عصر پهلوی اول: کتب تاریخ، جغرافیا، ادبیات فارسی»، مطالعات فرهنگی، سال پنجم، ش ۱۹، ۶۹-۹۲، ۱۳۹۲.
- شایگان، علی، «تاثیر راه در ترقی کشور»، مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- شکری، ابوالقاسم، «اهمیت تربیت بدنی و پیشاهنگی»، پیشاهنگی و تربیت بدنی، ۱۳۱۹.
- صادقکار، مرتضی، روان‌شناسی رضاشاه، تهران، ناوک، ۱۳۷۶.
- صدیق، عیسی، تاریخ فرهنگ ایران، چاپ پنجم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹.
- صفایی، ابراهیم، احمد متین‌دفتری، تهران، قطره، ۱۳۸۳.
- رضاشاه کبیر-تحولات فرهنگی ایران، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، بی‌تا.
- طباطبایی، عبدالکریم، «خاطرات دفتری»، دنیا، ۱۳۲۴.

- طیسی، ؟، «تاثیر عدالت در جامعه»، مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- عاقلی، باقر، *خاطرات یک نخست وزیر*، چاپ دوم، تهران، علمی، ۱۳۷۱.
- _____ شرح *رجال سیاسی- نظامی ایران*، تهران، نشر علم، ۱۳۸۰.
- فروودی، حسین، «مبارزه با بی‌سوادی»، مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- فعالیت بهداشتی، ش ۲۴۷۳۳، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۸
- قانعی، سعید، ...*نخست وزیران ایران از صدر مشروطه تا فروپاشی دولت بختیار*، تهران، علمی، ۱۳۹۱.
- کاوه، گیتی، «اجمالی بر تاریخچه رادیو در ایران ۱۳۸۷-۱۳۱۹»، *علوم اجتماعی*، دور جدید، ش ۶۴، ۶۸-۷۷، ۱۳۸۷.
- لوئیس، برنارد، *ظهور ترکیه نوین*، ترجمه محسن علی سبحانی، تهران، مترجم، ۱۳۷۴.
- مختاری اصفهانی، رضا، *سرگذشت رادیو در ایران به روایت اسناد*، تهران، طرح آینده، ۱۳۸۹.
- _____ *تاریخ تحولات اجتماعی رادیو در ایران*، تهران، طرح آینده، ۱۳۸۸.
- _____ *پهلوی اول (از کودتا تا سقوط)*، چاپ دوم، تهران، پارسه، ۱۳۹۴.
- محبوبی اردکانی، حسین، *تاریخ مؤسسات جدید تمدنی در ایران*، جلد ۳، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۸.
- مشحون، حسن، *تاریخ موسیقی ایران*، فاخته، ۱۳۷۳.
- معرفی رادیو، ش ۲۹۱/۲۶۶۸، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۷.
- ملک‌پور، جمشید، *ادبیات نمایشی در ایران*، تهران، توس، ۱۳۶۶.
- میراحمدی، مریم، *پژوهشی در تاریخ معاصر ایران*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶.
- مکی، حسین، *تاریخ بیست ساله ایران*، جلد ۶، چاپ چهارم، تهران، علمی، ۱۳۷۴.
- موقر، مجید، «تفاوت نژادها»، مهر، ش ۱، ۱۳۱۸.
- مصوبه اساسنامه کمیسیون رادیو، ش ۷۹/۱۴۵۳۳، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۷.
- مصوبه کمیسیون فرعی کشاورزی رادیو در انواع اخبار، ش ۱۱۳۸۳، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۸.
- مرآت، اسماعیل، «مقایسه ایران با پانزده سال قبل»، *مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار*، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- نصر، تقی، «تعاون و همبستگی»، *مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار*، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- نقابت، علی، «امنیت قضایی»، *مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار*، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- نفیسی، سعید «پیشرفت‌های عصر پهلوی»، *مجموعه سخنرانی‌های سازمان پرورش افکار*، تهران، سازمان پرورش افکار، ۱۳۱۸.
- نامه وزارت خارجه به وزیر فرهنگ درباره مشکلات رادیو، ۲۹۱/۴۶۶۸، آرشیو ملی ایران، ۱۳۱۹.
- نوری اسفندیاری، فتح‌اله، رستاخیز ایران، تهران، سازمان برنامه و بودجه، بی‌تا.
- همراز، ویدا، «هدایای فرهنگی در حکومت رضا شاه»، *تاریخ معاصر ایران*، بهار، ش ۱، ۵۰-۶۳، ۱۳۷۶.